

Bezdroża

Przewodnik

Serbia

Na skrzyżowaniu kultur

ERGO
HESTIA

Ubezpieczenie
w podróży

Autor przewodnika: Tomasz Kwoka

Dziękujemy również autorom, których teksty wykorzystano przy opracowaniu przewodnika: Beacie Kozerskiej, Dominice Zarębie i Krzysztofowi Dopierale.

Redaktor prowadzący: Maciej Żemojtel

Redakcja i korekta: Barbara Sikora, Jacek Okarmus

Źródło danych kartograficznych map przygotowanych przez DAKA – Studio Graficzne:

© OpenStreetMap contributors; www.opendatacommons.org/licenses/odbl

Zdjęcia na okładce:

Okł. I – Festiwal w Gućy, © ToskanalNC | Shutterstock.com

Okł. II – Tradycyjna zabudowa wiejska we wsi Sirogojno, © Aleksandar Todorovic | Shutterstock.com

Projekt okładki: Paweł Polański, Paweł Panczakiewicz

Skład: DAKA – Studio Graficzne

Wszelkie prawa zastrzeżone. Nieautoryzowane rozpowszechnianie całości lub fragmentu niniejszej publikacji w jakiegokolwiek postaci jest zabronione. Wykonywanie kopii metodą kserograficzną, fotograficzną, a także kopiowanie książki na nośniku filmowym, magnetycznym lub innym powoduje naruszenie praw autorskich niniejszej publikacji.

Wszystkie znaki występujące w tekście są zastrzeżonymi znakami firmowymi bądź towarowymi ich właścicieli.

Autor oraz wydawnictwo Helion dołożyli wszelkich starań, by zawarte w tej książce informacje były kompletne i rzetelne. Nie biorą jednak żadnej odpowiedzialności ani za ich wykorzystanie, ani za związane z tym ewentualne naruszenie praw patentowych lub autorskich. Autor oraz wydawnictwo Helion nie ponoszą również żadnej odpowiedzialności za ewentualne szkody wynikłe z wykorzystania informacji zawartych w książce.

Wydawnictwo Helion
ul. Kościuszki 1c, 44-100 Gliwice
tel.: 32 2309863

e-mail: redakcja@bezdroza.pl
księgarnia internetowa: <http://bezdroza.pl>

Drogi Czytelniku!

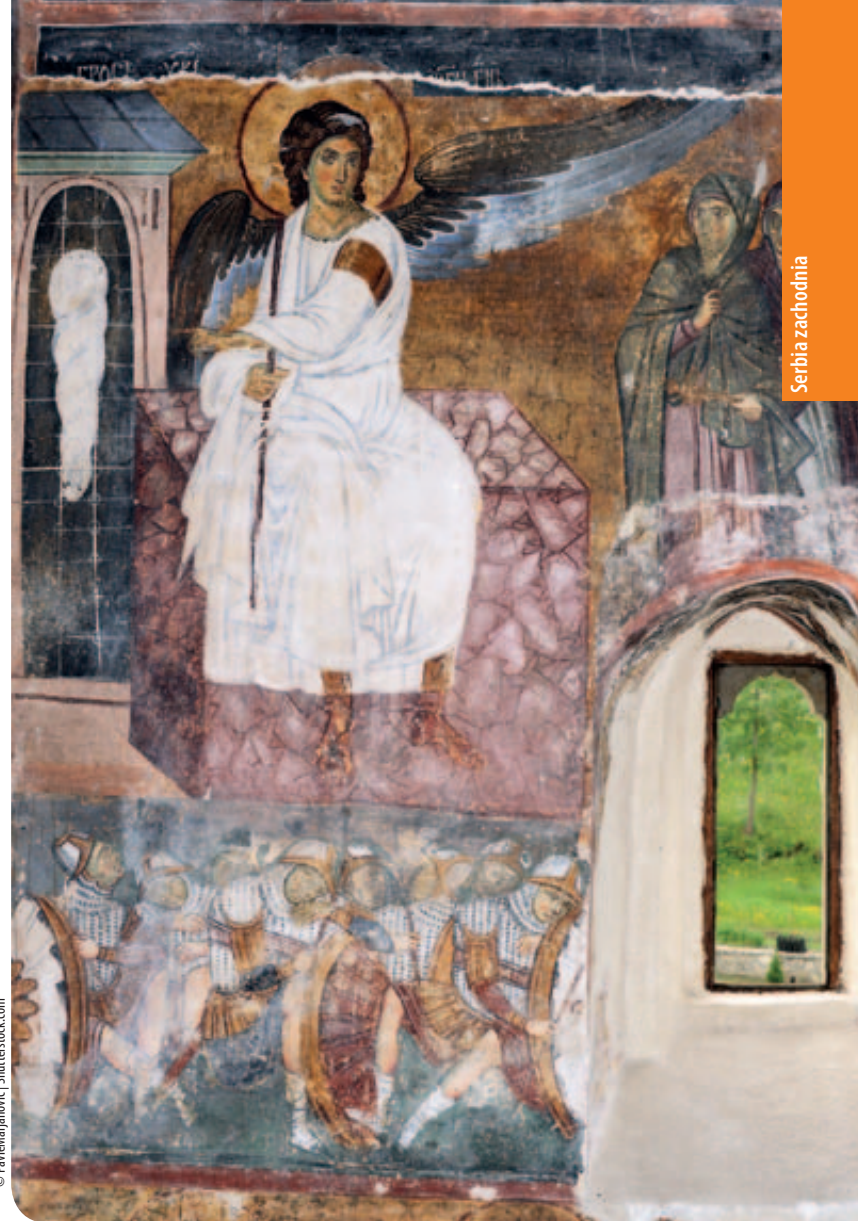
Jeżeli chcesz ocenić tę książkę, zajrzyj pod adres:

<http://bezdroza.pl/user/opinie/?baser1>

Możesz tam wpisać swoje uwagi, spostrzeżenia, recenzje.

Wydanie I
ISBN: 978-83-246-8517-2
Copyright © Helion, 2014

- Kup książkę
- Poleć książkę
- Oceń książkę
- Księgarnia internetowa
- Lubię to!
Nasza społeczność

© Paweł Marjanowicz | Shutterstock.com

Biały anioł – XIII-wieczny fresk, arcydzieło malarstwa ikonicznego (monaster Mileševa)

Kup książkę

Poleć książkę

© Mikhaïl Markovskiy | Shutterstock.com

Monumentalna cerkiew św. Sawy

Nabrzeże Sawy, widoczna strzelista wieża cerkwi pw. Archaniła Michała

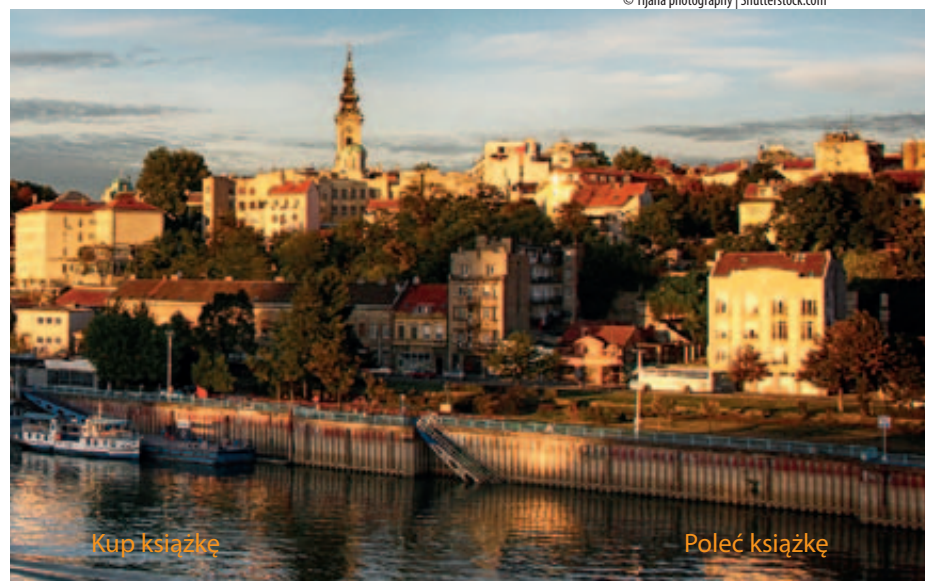
[Kup książkę](#)

[Poleć książkę](#)

© Devreev | Shutterstock.com

Plac Republiki z pomnikiem konnym księcia Mihaila Obrenovicia

© Tijana photography | Shutterstock.com

[Kup książkę](#)

[Poleć książkę](#)

Region 3

Serbia centralna i Sandżak

- ✱ **Topola** (s. 214) – mauzoleum dynastii Karađorđevićów, gród Karađorđa, winnice
- ✱ **Kragujevac** (s. 223) – pierwsza stolica nowożytnej Serbii
- ✱ **Dolina Wielkiej Morawy** (s. 228, 233, 235, 239) – twierdza w Kruševacu i XV-wieczne monasterie Ravanica, Manasija, Ljubostinja i Kalenić, winnice
- ✱ **Vrnjačka Banja** (s. 241) – najpopularniejsze uzdrowisko w Serbii
- ✱ **Monaster Žiça** (s. 245) – średniowieczny monaster i cerkiew koronacyjna
- ✱ **Monaster Studenica** (s. 247) – najważniejszy serbski monaster
- ✱ **Novi Pazar** (s. 252) – stolica Sandżaku, średniowieczny gród Stari Ras, cerkiew św.św. Piotra i Pawła, monaster Sopoćani i Đurđevi Stupovi
- ✱ **Kopaonik** (s. 53, 250) – zimowa stolica Serbii, największy ośrodek narciarski

Najbardziej państwowotwórcy region Serbii, żywa historia zamknięta w monasterach i cerkwiach, pomnikach i miastach. Region centralnej Serbii, który obejmuje historyczne regiony Raška, Szumadia (Sumadija) i Morawska Serbia, wielokrotnie zapisał się złotymi literami w historii państwa. W średniowiecznej Rašce tworzyło się państwo serbskie pod panowaniem dynastii Nemanjićów. W ciągu dwóch wieków stało się potęgą na Bałkanach, centrum duchowym i kulturalnym prawosławnych Słowian południowych. Od końca XIV w., gdy imperium osmańskie rosło w siłę, w dolinie Wielkiej Morawy powstała Despotowina Serbska. Przez ponad pół wieku była oazą wolności na coraz bardziej zagrożonych inwazją turecką Bałkanach. Świadectwem średniowiecznej potęgi państwa są niezwykłej urody budowle w Rašce, Kosowie oraz dolinie Wielkiej Morawy. Po prawie czterech wiekach niewoli bohaterzy Serbowie z Szumadii złapali oddech i na początku XIX w. pod przywództwem Karađorđa i Miloša Obrenovicia podnieśli głowy, chwycili za broń i sprzeciwili się okupantowi. Dzięki bohaterskiej postawie i niesamowitej odwadze w ciągu XIX wieku wywalczyli niepodległość dla Serbii.

Region wydał na świat słynnych władców średniowiecznych i zwierzchników duchowych Serbów, bohaterów pieśni ludowych i XIX-wiecznych przywódców narodowych.

To region, który powinien odwiedzić każdy miłośnik historii Serbii i Bałkanów. Ale nie tylko... Na żyznych ziemiach uprawiane są serbskie sliwy – najważniejszy i jedyny składnik serbskiej sliwowicy. Na nasłonecznionych stokach Topoli, Kruševaca, Aleksandrovaca, Trstenika i Paraćina, pod którymi leniwie wije się Morawa, dojrzewa winorośl, z której powstają królewskie wina...

Topola (Топола)

► Liczba ludności: 5,5 tys.; ☎ +381 34

Małe miasto z wielką historią, jedno z najważniejszych miejsc nowożytnej historii politycznej Serbii. Od momentu powstania związane z dynastią Karađorđevićów. Mieściła się tutaj siedziba wodza Karađorđa, a obecnie znajduje się mauzoleum rodu Karađorđevićów. Miasteczko jest idealnym miejscem na jednodniową wycieczkę, polecana zarówno miłośnikom serbskiej historii, jak i dobrego wina z miejscowych winnic królewskich.

Historia

Choć pierwsze wzmianki o tym miejscu pochodzą z 1718 r., to prawdziwa historia Topoli rozpoczyna się pod koniec XVIII w., kiedy zamieszkał tutaj Karađorđe Petrović. W czasie I powstania serbskiego, na miejscu spalonego przez Turków domu, zbudował swoją otoczoną murem siedzibę. Rozbudowywany kompleks szybko stał się umocnionym grodem z koszarami, a Topola centrum państwa powstańczego, miejscem zgromadzeń ludowych i negocjacji z posłami różnych państw. Po upadku powstania Turcy

zburzyli miasto, które dopiero kilkadziesiąt lat później odbudował książę Aleksander Karađorđević, czyniąc zeń ważny ośrodek kupiecki przy głównym szlaku Belgrad–Kragujevac. Powrót do władzy konkurencyjnej dynastii Obrenovićów oznaczał zahamowanie rozwoju miasta oraz powolne niszczenie twierdzy. Na lepsze czasy miasto musiało czekać aż do ponownej zmiany dynastii w 1903 r. Kiedy po zamachu stanu na tronie Serbii zasiadł Piotr I Karađorđević, Topola znów odzyskała vitalność, a na wzgórzu Oplenac powstało mauzoleum dynastii.

Miejsca, które warto zobaczyć

W centrum miasta, u stóp wzgórza Oplenac, znajduje się **Karađorđev grad** (Gród Czarnego Jerzego) – kompleks składający się z rezydencji wodza I powstania serbskiego i siedziby władz powstańczych. Zbudowany w latach 1810–12, był kilkakrotnie niszczone przez Turków, a potem przez konkurencyjną dynastię Obrenovićów. Umocniony gród Karađorđa stanowi przykład największego przedsięwzięcia budowlanego z czasów I powstania serbskiego. Do dzisiaj zachowała się jedynie jego część: rezydencja wodza (Karađorđev konak) z basztą obronną, cerkiew oraz budynek koszarów (Karađorđeva kasarna), który mieści się poza

Żołęcy dynastii Karađorđevićów

Jerzy (Đorđe) Petrović (1768–1817) – przywódca I powstania serbskiego, przez Turków nazwany Karađorđe, czyli „Czarny Jerzy”. W młodości był pasterzem, potem zajmował się handlem bydłem, a w końcu jako serbski rozbójnik (*hajduk*) prowadził walkę partyzancką z tureckim najeźdźcą. W czasie wojny austriacko-tureckiej służył jako ochotnik w wojsku austriackim. Po zakończeniu wojny wrócił do swego zbrojniczego fachu, a wkrótce z grupą przyjaciół zaczął organizować powstanie antytureckie. Podczas zgromadzenia ludowego w Orašcu 14 lutego 1804 r., na którym podjęto decyzję o wybuchu powstania, został wybrany na jego przywódcę. Dowodził słynną bitwą pod Mišarem oraz w walkach o wyzwolenie Belgradu. Po upadku powstania w 1813 r. wyjechał do Austrii, a potem do Rosji. Do Serbii wrócił w 1817 r., ale nie spotkało go tu nic dobrego. Jego rywal, książę Miłoš Obrenović, nakazał go zgładzić, a głowę wysłać do Stambułu jako dowód swej wierności sułtanowi.

kompleksem, po drugiej stronie ulicy Vožda Karađorđa. W rezydencji wodza mieści się **Muzeum Karađorđa**, w którym można zobaczyć jego rzeczy osobiste oraz poznać historię powstania (☎ codz. 9.00–17.00; 300 RSD, bilet ważny do wszystkich obiektów w mieście: mauzoleum, dom króla Piotra, wille pary królewskiej, gród Karađorđa, galeria oraz winnice królewskie). Najciekawszymi obrazami w muzeum są portret Karađorđa autorstwa Mići Popovicia oraz *Przemowa wodza* pędzla Milicia od Mačve. Obok muzeum znajduje się **cerkiew Narodzenia Bogurodzicy** (Karađorđeva crkva) z lat 1811–13, a w niej grób wodza powstania (jego ciało przeniesiono do cerkwi na Oplenacu). W obrębie grodu znajduje się także pomnik Karađorđa oraz armata z 1812 r.

Ponad grodem, na otoczonym parkiem wzgórzu Oplenac (347 m n.p.m.), znajduje się **mauzoleum rodziny królewskiej Karađorđevićów** (@ www.oplenac.rs; ☎ codz. V–X 9.00–19.00, XI–IV 9.00–16.00; 300 RSD). Historia tego miejsca zaczęła się na początku XIX w., kiedy założyciel dynastii Jerzy Petrović u stóp góry zbudował swoją rezydencję. Z początkiem XX w. król Piotr I, powróciwszy z wieloletniej emigracji, postanowił uczynić Topolę miejscem wiecznego spoczynku swojego rodu. Wybudował na wzgórzu okazałą rezydencję i zainicjował wznoszenie mauzoleum. Autorem projektu świątyni w stylu serbsko-bizantyjskim był architekt Kosta Jovanović. Budowa rozpoczęła się w 1910 r., jednak ze względu na wybuch wojen bałkańskich oraz I wojny światowej jej zakończenie znacznie się opóźniało. Król Piotr I nie doczekał jej ukończenia (zmarł w 1921), a prace, według nieco zmienionego projektu, kontynuował jego syn – król Aleksander I. Jej ostateczna konsekracja

odbyła się w 1930 r., a przez następne 17 lat, do czasu gdy udostępniono ją zwiedzającym jako miejsce pamięci, odprawiano w niej regularne nabożeństwa.

Cerkiew pod wezwaniem św. Jerzego, zgodnie z tradycją Kościoła prawosławnego, zwrócona jest ołtarzem w kierunku wschodnim. Zwieńczona jest pięcioma kopułami, a ściany wyłożone są słynnym białym marmurem z pobliskiej góry Venčac. Wewnątrz cerkwi znajdują się dwa sarkofagi – założyciela dynastii Karađorđa oraz jego wnuka i inicjatora budowy mauzoleum, króla Piotra I. Pozostałe grobowce siedmiu pokoleń rodu Karađorđevićów znajdują się w kościelnych kryptach. Świątynia znana jest właśnie dzięki tym niezwykłym kryptom, które w całości zostały ozdobione przepięknymi mozaikami, mieniącymi się 15 tysiącami kolorów i odcieni. Mozaiki obejmują 725 kompozycji i 1500 postaci, zajmują powierzchnię 3570 m², a wykonane zostały z 40 milionów kolorowych kostek przygotowanych na słynnej weneckiej wyspie Murano. Stanowią one swoistą „antologię” średniowiecznego malarstwa ściennego, których pierwowzory znajdują się w serbskich monasterach Raški i Kosowa.

Po drugiej stronie wzgórza, za cerkwią, rozciągają się słynne **królewskie winnice**. Poniżej świątyni mieści się **letnia rezydencja króla Piotra I** (1912), znana powszechnie jako Petrova kuća. Izby budynku były pierwotnie przeznaczone dla konstruktorów pracujących przy budowie kościoła, przez jakiś czas jednak zamieszkiwał tu również król doglądający postępów ich pracy. W 1935 r. budynek przekształcono w muzeum ze zbiorom przedmiotów osobistych należących do królewskiej dynastii Karađorđevićów. Obecnie

znajduje się tutaj **galeria sztuki** oraz siedziba fundacji Karađorđevićów.

Nieco dalej, na zboczach wzgórza, znajdują się **wille króla Aleksandra I** (Kraljeva vila) i **królowej Marii** (Kraljičina vila). Budowa pierwszej została ukończona w 1923 r., a jej obecne wnętrze urządzono z dużą dbałością o szczegóły, opierając się na inwentarzu pochodzącym z 1930 r. Drugi dom powstał trzy lata później. Zarówno kiedyś, jak i dzisiaj, w tych rezydencjach pomieszkują członkowie rodziny królewskiej.

Przykład tradycyjnego serbskiego domu zbudowanego w stylu szumadijskim znajduje się przed wejściem do **kompleksu Oplenac**, zaraz przy bramie do parku. To tzw. **Vinogradareva kuća** z 1911 r. – zabytkowy dom należący do opiekuna winnic królewskich, a dziś siedziba **galerii Nikoli Graovaca** (Legat Niko-
le Graovaca).

Będąc w Topoli, nie można nie spróbować popisowego dania serbskiej kuchni narodowej, jakim jest *Karađorđeva šnicla*. Ale uważaj! To spory, prawie półkilogramowy, kawałek mięsa z nadzieniem z sera, przypominający polskiego *de volaille*.

Okolice

Okolice Topoli to synonim dobrego wina, które produkowane było tutaj już w czasach rzymskich. Jednak rozkwit winiarstwa nastąpił dopiero w XIX w., kiedy założono pierwsze winnice Karađorđevićów. **Piwnice i winnice królewskie** (Kraljeva vinarija) zbudowano w 1930 r. Posiadają dwa poziomy ukryte pod ziemią, w których utrzymywana jest stała temperatura 8°C. Przechowuje się tutaj 99 starych, obecnie pustych, beczek wina (każda po 4 tys. l!). Piwnice królewskie, posiadające

niewielką wystawę poświęconą tradycjom winiarskim okolicy, znajdują się 2 km od centrum miasta, przy drodze na Kragujevac.

Każdego roku na początku października organizowane jest tutaj tradycyjne **święto winobrania** – Oplenačka berba, trzydniowy festiwal wina i jedzenia.

W pobliskiej wsi **Vinča** (Винча), 4 km od Topoli, znajdują się **piwnice Aleksandrović** (Vinarija Aleksandrović; @ www.vinarijaaleksandrović.rs), gdzie powstają wina o wyjątkowym smaku i pięknych nazwach: Trijumf, Harizma, Euforija, Varijanta, Vizija.

Informator

► **Dojazd: Autobus.** Z dworca autobusowego w Topoli (☎ +381 34 811425), który znajduje się 500 m od centrum, przy wyjeździe od strony Arandelovaca, mniej więcej co godzina odjeżdżają autobusy do Belgradu (podróż trwa 1,5 godz.) oraz do Kragujevaca i Arandelovaca. **Samochód.** Do miasta można dojechać z Belgradu autostradą do zjazdu Mali Požarevac (90 RSD), a potem przez Mladenovac drogą nr 23 (ok. 80 km). Z zachodu można dojechać drogą z Valjeva przez Arandelovac, a z południa z Kragujevaca.

► **Informacja turystyczna:** Siedziba informacji turystycznej mieści się przy ulicy Kralja Aleksandra 18; ☎ +381 34 811172; @ www.topolaoplenac.org.rs; ☎ pn.–pt. 7.00–15.00, sb. 10.00–15.00. Punkt informacyjny znajduje się także na wzgórzu Oplenac, w hotelu Oplenac; ☎ pn.–pt. 9.00–17.00.

► **Noclegi:** W mieście i wokół niego sporo jest miejsc, gdzie można przenocować lub zjeść coś dobrego. Najbardziej znany jest **hotel Oplenac** położony na wzgórzu przy parkingu, mieszczący się w zabytkowym przedwojennym budynku, będącym przykładem bizantyjnizującego stylu morawskiego, ul. Oplenačka; ☎ +381 34 811430; @ www.hotelstarioplenac.rs, www.hoteloplenac.rs; jedynka 2200 RSD, dwójka 3600 RSD, trójka 4500 RSD ze śniadaniem. W centrum znajduje się **pensjonat Trio O**, ul. Vladike Nikolaja 3; ☎ +381 34 813790; @ www.oplenacapartmani.rs; dwójka 5600 RSD

ze śniadaniem. W podobnej cenie jest **Stara Varoš plus**, ul. Pilota Zorana Tomića 32; ☎ +381 34 812733, +381 63 1027339; @ www.staravaros.com; nocleg 1560 RSD (nieco dalej od centrum, przy piwnicach królewskich). 5 km na zachód od Topoli, przy drodze do Arandelovaca, znajduje się kompleks **Baikal**, ul. Mije Todorovića; ☎ +381 34 540773, +381 63 300474; @ www.rcbaikal.com; nocleg 2000 RSD ze śniadaniem (w kompleksie są baseny, tereny sportowe, restauracja).

► **Wyżywienie:** Smacznie i niedrogo można zjeść w **Etno restoran Vožd**, ul. Jovana Skerlića 1a; @ www.restoranvozd.com (w centrum) oraz przy wyjeździe na Kragujevac, niedaleko winnic królewskich, w lokalach: **Stara varoš**, ul. Pilota Zorana Tomića 32; @ www.staravaros.com; **Staro vino**, ul. Pilota Zorana Tomića; @ www.starovino.com. Obydwie restauracje oferują też noclegi.

Arandelovac (Аранђеловац)

► **Liczba ludności:** 24,5 tys.; ☎ +381 34

Położone niedaleko Topoli miasteczko powstało w XIX w. i od początku swego istnienia związane było z osobami księcia Miloša Obrenovića i jego syna, Mihaila. Obecnie jest połączone z uzdrowiskiem **Bukovička banja**, w którym znajduje się park uzdrowiskowy będący swoistą galerią sztuki. Z uzdrowiska pochodzi najbardziej znana marka wód mineralnych w Serbii – słynny Knjaz Miloš. Ta sama firma produkuje także energetyczne wzmocnienie nazwane „Guarana!”.

Miejsca, które warto zobaczyć

Typowe prowincjonalne miasteczko, którego życie skupia się wokół kilku centralnie umieszczonych uliczek. W Arandelovacu są to ulice Knjaza Miloša i Kneza Mihaila, ciągnące się ze wschodu na zachód. Ulica Knjaza Miloša

kończy się w najpiękniejszej części miasta – parku zdrojowym Bukovička banja.

Bukovička banja leży w samym centrum miasta, w parku o powierzchni ponad 20 ha. Na jego terenie znajdują się źródła wody mineralnej, eksploatowane od 1849 r. Lecznice właściwości wód odkrył już książę Miloš Obrenović, który nakazał ją butelkować i dostarczać na swój dwór. Na jego cześć ta najbardziej znana woda mineralna w Serbii nosi nazwę Knjaz Miloš. W uzdrowisku leczy się cukrzycę, choroby żołądka, dwunastnicy, wątroby i dróg moczowych, a także reumatyzm. Park zdrojowy należy do najpiękniejszych i najlepiej urządzonych tego typu parków w Serbii. Jego dodatkową atrakcją są liczne rzeźby i pomniki wykonane ze słynnego białego marmuru z pobliskiego wzgórza Venčac. Rzeźby *Sfinks*, *Obelisk*, *Fontanna*, *Lew* i wiele innych tworzą jedną z najładniejszych serbskich galerii pod gołym niebem, w otoczeniu której każdego lata odbywa się **festiwal „Marmur i Dźwięki”** (Mermer i zvuci; @ www.mermerizvuci.rs). W parku znajduje się także kilka zabytkowych budynków zdrojowych. Najbardziej znany to **dwór Staro zdanje**, letnia rezydencja księcia Miloša, przekształcona później w hotel, a obecnie popadająca w ruinę i czekająca na remont. Inne znane hotele uzdrowiskowe to **hotel Izvor** i **hotel Šumadija**, a także **Dom Zdrojowy**. Obok sceny amfiteatru, przy którym znajduje się **galeria sztuki Galerija Aleksandar Alek Đonović**, znajduje się **Paviljon Knjaz Miloš**. To zabytkowy budynek z 1907 r., w którym mieścił się pierwszy zakład butelkowania wody. Niestety, dzisiaj jest on w fatalnym stanie i niczym nie przypomina budynku powszechnie znanego z etykiet książęcej wody mineralnej.

W pobliżu parku, w hotelu Izvor, znajduje się **aquapark** (ul. Mišarska 2B; @ www.aquapark-izvor.com; ☎ codz. 10.00–19.00; 800 RSD, studenci 400 RSD, dzieci 300 RSD).

Na zachód, za parkiem zdrojowym, mieści się siedziba **Muzeum Narodowego** (Narodni muzej Arandelovac, ul. Mišarska 19; @ www.muzej-arandelovac.org; ☎ codz. 9.00–17.00; 150 RSD, łączony z jaskinią 200 RSD), w której wystawiane są eksponaty archeologiczne (szkielet niedźwiedzia jaskiniowego i inne skamieniałości), historyczne i etnograficzne.

We wschodniej części miasta, przy drodze do jaskini, znajduje się **cerkiew św. Archaniola Gabriela** z 1863 r., także ufundowana przez księcia Miloša Obrenovicia. Przy wjeździe do miasta od strony wschodniej, nad rzeką Kubršnica, znajduje się **jaskinia Risovača** (☎ codz. 9.00–17.00; 100 RSD lub łączony 200 RSD). Wewnątrz jaskini umieszczono figury prehistorycznych zwierząt jaskiniowych, żyjących tu przed tysiącami lat.

Nad miastem i uzdrowiskiem od strony zachodniej wznosi się lesista **góra Bukulja** (669 m n.p.m.). Z centrum miasta do szczytu jest zaledwie kilka kilometrów – można tam dojechać samochodem, rowerem lub dojść jedną z kilku ścieżek rekreacyjnych.

Informator

► **Dojazd: Samochód.** Do uzdrowiska można dojechać z Belgradu, kierując się jak na Topolę, ale we wsi Krčevac należy skręcić na zachód. Do miasta prowadzą dobre drogi z Valjeva oraz Kragujevaca przez Topolę. **Autobus.** Dworzec autobusowy znajduje się kilometr od centrum, przy wjeździe od strony Topoli (ul. Kneza Mihaila; ☎ +381 34 711152). Co godzina odjeżdżają stąd autobusy do Topoli, Kragujevaca i Belgradu, a także do Nowogo Sadu (1 kurs), Valjeva (1 kurs), Gornjeg Milanova (2 kursy) i Niszu (2 kursy).

► **Informacja turystyczna:** Centrum informacyjne znajduje się przy ulicy Knjaza Miloša 228; ☎ +381 34 715335; @ www.bukovickabanja.com.

► **Noclegi:** **Hotel Izvor**, ul. Mišarska; ☎ +381 34 70040; @ www.a-hotel-izvor.com; jedyńka 11800 RSD, dwójka 15800 RSD ze śniadaniem i kolacją (luksusowy hotel mieszczący się przy samym parku, z aquaparkiem i wellness & spa). **Dom Zdrojowy – Specjalna bolnica Bukovička banja**, ul. Mišarska; ☎ +381 34 725251; @ www.bukovickabanja.co.rs; jedyńka 3600 RSD, dwójka 5400 RSD (pobyt z pełnym wyżywieniem i zabiegami). Niedaleko hotelu Izvor znajduje się **Pansion Major**, ul. Mišarska 5A; ☎ +381 34 713102; nocleg 1200–1500 RSD; **Vila Vidikovac**, ul. Josifa Pančiča 97; ☎ +381 34 6701701; @ www.vilavidikovac.rs; nocleg 1900–3500 RSD (kilkaśmetrów od parku Bukovička banja, u podnóża góry Bukulje). Na zboczach Bukulja leży **Etno selo Brestovi i Vizija**, ul. Vojvode Putnika; ☎ +381 34 726999, +381 65 6445487; @ www.brestovi.com; dwójka 3400 RSD. W Orašacu zatrzymać się można w **Karađordev vajat**, ☎ +381 34 6709501; @ www.karadjordjevajac.com; dwójka 3200 RSD; **Villa Aleksandar**, Gajevački put; ☎ +381 34 6709600; @ www.aleksandarwellness.rs; nocleg 3040–4540 RSD. Spis kwatery prywatnych, których ceny zaczynają się od 600 RSD, posiada punkt informacji turystycznej.

► **Wyżywienie:** W mieście jest sporo lokali, zwłaszcza w okolicy uzdrowiska i głównej ulicy, np. **pizzeria Leonardo**, ul. Knjaza Miloša 187, oraz **Restoran Vajat**, ul. Knjaza Miloša 166. W pobliżu jest też **restauracja Park**, ul. Kralja Petra I. Na południe od parku polecamy restaurację **Kod Vladimira i Etno selo Divljakovac** (@ www.etnoselodivljakovac.com).

Okolice

Kilka kilometrów na północny wschód od Arandelovaca znajduje się **ORAŠAC** (Орашац), jedno z najważniejszych miejsc związanych z pierwszym powstaniem serbskim. To właśnie tutaj, na zgromadzeniu ludowych przywódców serbskich, podjęto decyzję o wybuchu pierwszego powstania serbskiego oraz ogłoszeniu Karađorđa wodzem naczelnym.

Miało to miejsce w dzień święta Spotkania Pańskiego, 15 lutego 1804 r. (dzisiaj 15 lutego to Dzień Państwowości Serbii). Na pamiętkę tych wydarzeń powstał **Kompleks Historyczny „Pierwsze Powstanie Serbskie”** (Spomen-kompleks „Prvi srpski ustanak”; @ www.ora-sac.rs; ☎ pn.–sb. 9.00–17.00, nd. 9.00–13.00; 140 RSD), który obejmuje: cerkiew Wniebowstąpienia Pańskiego (1868–70), szkołę (1933), pamiątkową studnię (1954), a także muzeum poświęcone historii powstania i górujący nad wszystkim pomnik wodza Karađorđa.

Gornji Milanovac (Горњи Милановац)

► **Liczba ludności:** 24 tys.; ☎ +381 14

Gornji Milanovac to miasto powstałe na mocy ukazu księcia Aleksandra Karađorđevića w 1853 r. Jego pierwotna nazwa Despotovica została w 1859 r. rozkazem księcia Miloša Obrenovicia zamieniona na Gornji Milanovac, na cześć krewnego – wojewody Milana. Miasto stworzone według wcześniej przygotowanego planu urbanistycznego, zaprojektowano tak, aby stało się centrum okręgu. Obecnie miasto jest ważnym ośrodkiem przemysłu spożywczego i siedzibą słynnej firmy Swisslion Takovo, produkującej słodycze, soki, raki i inne przetwory owocowo-warzywne.

Miejsca, które warto zobaczyć

Przy głównym placu – Trgu Kneza Mihaila znajduje się **budynek dawnego Urzędu Okręgowego** (Okržno načelstvo), który powstał w 1856 r. i jest najstarszym budynkiem użyteczności publicznej w mieście. Przed budynkiem znajdują się **pomniki księcia Aleksandra**

Karađorđevića – założyciela miasta, **wojewody Milana Obrenovicia** – na cześć którego nazwano miasto, oraz **wojewody Živojina Mišicia** – dowódcy wojskowego z 1914 r. Po drugiej stronie ulicy usytuowany jest **park miejski**, który wraz z głównym placem tworzy centrum miasta. Przy placu stoi **cerkiew św. Trójcy** z lat 1860–62 ufundowana przez Miloša Obrenovicia.

Nieco dalej od placu usytuowane jest **Muzeum Regionu Rudnicko-Takovskiego** (Muzej Rudničko-takovskog kraja, ul. Sindelićeva 7; @ www.muzejgm.org; ☎ wt.–sb. 9.00–17.00; 200 RSD), które powstało w przedwojennym domu rodziny Brković z 1938 r. W muzeum można obejrzeć wystawy poświęcone dynastii Obrenovićów oraz historii II powstania serbskiego.

Kilometr na północny zachód od centrum, na końcu ulicy Takovskiej, znajduje się **kompleks parkowy Wzgórze Pokoju** (Spomen park Brdo mira) z pomnikami poświęconymi najważniejszym wydarzeniom związanym z miastem (np. pomnik żołnierzy poległych w II wojnie światowej, pomnik ofiar obozu w Mauthausen, pomnik ofiar konfliktów w latach 1991–99).

Najciekawszym jednak budynkiem w mieście jest **Dom Norweski** (Norveška kuća), zbudowany w 1987 r. z drewna i szkła. Forma budynku łączy styl tradycyjnego serbskiego budownictwa ludowego z formą łodzi wikingów. Wewnątrz mieści się muzeum prezentujące eksponaty z obozów koncentracyjnych istniejących w czasie II wojny światowej w Norwegii. Inicjatywa budowy tego domu – symbolu przyjaźni serbsko-norweskiej, związana jest z pomocą, jaką Norwegowie udzielali obywatelom jugosłowiańskim

wywożonym do hitlerowskich obozów koncentracyjnych w Norwegii.

Informator

- **Dojazd: Samochód.** Gornji Milanovac znajduje się 120 km od Belgradu, przy Ibarskiej Magistrali – głównej drodze łączącej stolicę z Serbią Zachodnią i Czarnogórą. **Autobus.** Z dworca autobusowego (ul. Tihomira Matijevića 1; ☎ +381 32 717715) częściej niż co godzina odjeżdżają autobusy do Čačaka, Kragujevaca, Kraljeva i Belgradu, a kilka dziennie do Topoli (6 kursów) i Nowego Sadu (6 kursów).
- **Informacja turystyczna:** Punkt informacji turystycznej znajduje się kilkaset metrów od centrum, przy ul. Cara Dušana 2; ☎ +381 32 720565; @ www.togm.org.rs.
- **Noclegi:** W samym mieście nie ma zbyt dużego wyboru noclegów. Poza **hotelem Šumadija** (ul. Vojvode Milana 1; ☎ +381 32 710021) można przenocować w **pensjonacie Donna**, ul. Karađordeva 46; ☎ +381 32 713648, +381 64 1450766; @ www.cbdonna.com; dwójka 5200 RSD ze śniadaniem. Więcej kwater znajduje się przy Ibarskiej Magistrali, np. **prenočište Bosna**, 3 km od Gornjeg Milanovca we wsi Mlakovac, dom nr 46; ☎ +381 32 710489, +381 64 1113444; nocleg 1200 RSD. W okolicach miasta sporo miejsc noclegowych oferują też rejon góry Rudnik, jest tu np. **hotel Neda**, ☎ +381 32 741303, +381 60 4477901; @ www.neda-zamid.rs; dwójka 5200 RSD. W znanej agroturystyki wsi Koštunici niedaleko Ravnej góry znajduje się sporo gospodarstw agroturystycznych i **kompleks turystyczno-rekreacyjny „Momčilo Čeković”**, ☎ +381 32 846766; @ www.ekoselo-kostunici.rs; nocleg 1500–1700 RSD. Bogatą ofertę kwatery prywatnych i pensjonatów w okolicy miasta, góry Rudnik i Ravnej góry posiada lokalna informacja turystyczna oraz **Towarzystwo Agroturystyczne Turizam na selu**, ul. Kosovska 7; ☎ +381 60 4144063; @ www.turizamnaselu.rs.

Okolice

Kilka kilometrów od miasteczka znajduje się miejscowość **Takovo** (Takovo), znana w całej byłej Jugosławii dzięki przedsiębiorstwu

przetwórstwa owocowo-warzywnego. To tutaj w 1815 r. Miloš Obrenović ogłosił rozpoczęcie II powstania serbskiego przeciw Turkom i stąd wezwał naród do walki. Temu wydarzeniu poświęcona jest wystawa w **Muzeum Drugiego Powstania Serbskiego** (Muzej Drugog srpskog ustanka, ☎ wt.–nd. 9.00–17.00; 200 RSD), które mieści się w zabytkowym domu dawnej szkoły. Najcenniejszym obrazem w zbiorach muzeum jest *Takovski ustanak* autorstwa słynnego serbskiego malarza, Pai Jovanovicia.

Nieco dalej na północ, przy **drewnianej cerkwi** z końca XVIII w. znajduje się najważniejsze miejsce w miasteczku – **Takovski grm**. To związany z wybuchem drugiego powstania serbskiego kompleks historyczny, obejmujący teren kilku hektarów. Pod największym dębem rosnącym przy cerkwi, w której na zgromadzeniu ludowym w 1815 r. podjęto decyzję o wybuchu powstania, znajduje się pomnik poświęcony temu wydarzeniu.

W połowie drogi między Topolą a Gornjim Milanovcem znajduje się **góra Rudnik**, popularne miejsce wypoczynku weekendowego. Najwyższy szczyt, dominujący nad tą częścią Szumadii, to **Veliki Šturac** (1132 m n.p.m.), znany także jako Cvijićev vrh. Na górze pozostały ślady umocnień świadczące o obecności w tych okolicach Rzymian, potem serbskiego państwa średniowiecznego i imperium tureckiego. Jak sama nazwa wskazuje (*rudnik* to po serbsku „kopalnia”), w średniowieczu istniały tu kopalnie eksploatowane przez Dubrowniczan oraz Sasów.

Interesująca jest także pobliska **góra Rajac** (848 m n.p.m.), będąca częścią masywu górskiego **Suvobor**. Znana jest przede wszystkim z corocznego **festynu „Sianokosy na**

Rajacu” (Kosidba na Rajcu), który nawiązuje do starego ludowego zwyczaju bezpłatnej pomocy sąsiedzkiej w ciężkich pracach polowych (tzw. *moba*). W ramach imprezy organizowane są konkursy dla kosiarzy oraz prezentacje regionalnej kuchni, wyrobów ludowych i folkloru. Osobliwością okolic Rajaca są także liczne stare **młyny wodne**, z których część działa także dzisiaj.

Na zachodnim obrzeżu masywu Suvobor, między Gornjim Milanovcem a Divčibarami, znajduje się **Ravna gora**, miejsce majowych zgromadzeń serbskich monarchistów, czetników i nacjonalistów. Spotykają się tutaj na pamiątkę wydarzeń z 13 maja 1941 r., kiedy generał Draža Mihailović zebrał swe wojsko i ogłosił powstanie przeciwko okupacji niemieckiej. Oddziały czetnickie, wywodzące się z królewskich wojsk jugosłowiańskich i dowodzone przez Mihailovicia nie tylko walczyły z Niemcami, ale też niechlubnie wślawiły się akcjami przeciwko ludności muzułmańskiej i partyzantom oraz kolaboracją z okupantem. Na Ravnej gorze istnieje **kompleks poświęcony ruchowi czetnickiemu**, w skład którego wchodzi odsłonięty w 1992 r. **pomnik generała Draży Mihailovicia** oraz nowo wybudowane **cerkiew św. Jerzego i Dom Pamięci**.

Do Ravnej góry można dojechać od północy z Valjeva lub od wschodu z miasta Gornji Milanovac, przez wieś Brajići.

Čačak (Чачак)

- **Liczba ludności:** 72 tys; ☎ +381 32

Największe miasto w regionie, centrum okręgu moravičkiego. Położone w zachodniej

części regionu Pomoravlje, w malowniczej kotlinie rzeki Zachodnia Morawa otoczonej górami Vujna, Jelica, Ovčar i Kablar. To świetne miejsce wypadowe zarówno do monasterów Raški, na festiwal do Gučy, jak i do zachodniej Serbii. Jest świetnie skomunikowane z całym państwem, gdyż na jego peryferiach znajduje się skrzyżowanie ważnych dróg łączących Czarnogórę i Serbię zachodnią z Belgradem, Sandżakiem i Kosowem.

Historia

Znaleziska archeologiczne na terenie i w pobliżu miasta wskazują na istnienie tu osadnictwa nieprzerwanie od co najmniej pięciu tysięcy lat. Szczególnie interesujące są znaleziska z epoki brązu i żelaza, a także z czasów rzymskich (np. termy w centrum miasta). W okresie średniowiecznego państwa serbskiego osiedle Gradac wspomniane było na początku XIII w. Była to wówczas stolica żupana Stracimira, brata Stefana Nemanji. Najstarsze zaś świadectwo o mieście Čačak znajduje się w spisie sądowym z archiwum dubrownickiego z 1408 r. W czasie panowania tureckiego miasto przekształcono w osadę obronną. Po okresie powstań serbskich w latach 30. XIX w. i opuszczeniu miasta przez Turków nastąpił jego intensywny rozwój.

Miejsca, które warto zobaczyć

Wokół głównego **placu Powstania** (Trg Ustanka) skupione są instytucje administracyjne miasta i gminy oraz **Biblioteka Miejska**. W IV w. istniało tutaj osiedle rzymskie, o czym świadczą odkryte i prezentowane na placu pozostałości **rzymskich term** (II i III w. n.e.), a także pomniki poświęcone Jupiterowi.

Na północ od placu znajduje się **cerkiew Wniebowstąpienia Pańskiego** (crkva Vaznesenja Hristovog) wchodząca niegdyś w skład monasteru Gradac (tzw. Bogorodica Gradačka), wokół którego rozwinęło się później miasto Čačak. Cerkiew została zbudowana w XII w. jako fundacja żupana Stracimira. W średniowieczu była siedzibą metropolii, a w okresie tureckim została zamieniona na meczet. Dziś nie zachował się niestety jej oryginalny wystrój. Niedaleko cerkwi znajduje się **konak Jovana Obrenovicia**, będący jednym z najstarszych budynków w mieście (1835). Rezydencja, zbudowana przez brata księcia Miloša w stylu bałkańsko-orientalnym, posiada na froncie elewacji herb Obrenovićów. Obecnie mieści się tu **Muzeum Narodowe** (ul. Cara Dušana 1; @ www.cacak-muzej.org.rs; ☎ wt.–pt. 9.00–17.00, sb.–nd. 9.00–13.00, pn. niecz.), w którym znajdują się wystawy stałe prezentujące historię miasta i okolicy, a także oryginalny wystrój domu miejskiego z końca XIX w.

Swoją dawną wygląd zachowały **budynki z przełomu XIX i XX w.**, m.in. budynek administracji okręgu (Okržno načelstvo), dom Towarzystwa Sportowego „Sokol” (Sokolski dom), gimnazjum, dom Hadžicia, pałac Dragomirovicia i dom majora Gavrilovicia. Większość z nich usytuowana jest między placem Powstania a cerkwią.

Zwiedzając miasto, warto obejrzeć wystawę poświęconą jednej z najbardziej znanych serbskich malarzek, Nadeżdzie Petrović. Wystawa prezentowana jest w **Galerii Artystycznej Nadeżda Petrović** nieopodal cerkwi (ul. Cara Dušana 6 oraz Galeria Risim, ul. Gospodar Jovanova 11; @ www.nadezdatapetrovic.rs). Urodzona w tym mieście malarza była jedną

z pierwszych współczesnych malarzek serbskich, wybitną przedstawicielką modernizmu. Poza wystawą stałą galeria posiada także zbiory serbskiego malarstwa współczesnego, a od 1960 r. organizuje Memoriał Nadeży Petrović, jeden z najstarszych festiwali malarskich w Serbii.

Na cmentarzu miejskim znajduje się nietypowy dla Serbii **pomnik poświęcony żołnierzom I wojny światowej** (1934), na którego czterech bokach umieszczono krzyż prawosławny, krzyż rzymskokatolicki, półksiężyc oraz gwiazdę Dawida.

Informator

- **Dojazd: Samochód.** Čačak leży na skrzyżowaniu głównych tras łączących Belgrad z Czarnogórą, Serbią Zachodnią i Kosowem. W miejscowości Preljina, kilka kilometrów na wschód od Čačaku, droga M5 (Ibarska Magistrala) skręca w stronę Kraljeva, a dalej wiedzie do Novego Pazaru i Kosowa lub autostrady na Skopje i Sofię. W drugą stronę prowadzi na zachód, przez Čačak do Užica, Zlatiboru i Czarnogóry. **Autobus.** Położenie miasta zapewnia mu optymalne skomunikowanie z większością miast w Serbii i Czarnogórze. Z dworca autobusowego, który znajduje się kilkaset metrów od placu głównego (ul. Lomina; ☎ +381 32 222211), co godzinę odjeżdżają autobusy do Belgradu, Kraljeva i Pożegi, a nieco rzadziej do Kragujevaca, Nowego Sadu, Užica, Niszu oraz Czarnogóry (Podgorica, Herceg Novi, Bar) i Bośni (Trebineje). **Pociąg.** Przez miasto przechodzi linia kolejowa łącząca Pożegę z Kraljevem, co stanowi łącznik z linią Belgrad–Bar. Ze stacji kolejowej, usytuowanej koło dworca autobusowego (ul. Železnička; ☎ +381 32 222518), codziennie kursuje sześć pociągów do Pożegi i tyle samo do Kraljeva.
- **Informacja turystyczna:** Punkt informacji turystycznej znajduje się przy placu głównym, Trg Ustanka 4; ☎ +381 32 342360; @ www.turizam-cacak.org.rs; ☎ pn.–pt. 9.00–14.00.
- **Noclegi:** **Hotel Beograd**, ul. Gradska 5; ☎ +381 32 224592; @ www.hotel-beograd.rs;

jedynka 4050 RSD, dwójka 5700 RSD (hotel z tradycjami, przy głównym deptaku); **Centar Babić**, ul. Dr Dragiše Mišovića; ☎ +381 32 365040; jedynka 1575 RSD, dwójka 2150 RSD (niedaleko centrum); **motel Kole Čačak**, Konjevići, ul. Bulevar Oslobođenja; ☎ +381 32 5461030; jedynka 2650 RSD, dwójka 3900 RSD (przy obwodnicy miasta, na drodze Belgrad – Podgorica). Duży wybór pensjonatów i hoteli znajduje się w uzdrowisku Gornja Trepča: **Dom Zdrorjowy – Specijalna bolnica za rehabilitaciju** (☎ +381 32 822383; @ www.atomska-banja.com) dysponuje obiektami **Stacionar** (jedynka 2920 RSD, dwójka 4100 RSD) i **Vujan** (jedynka 3960 RSD, dwójka 5600 RSD z pełnym wyżywieniem). Inne propozycje: **Pansion Zdravljak**, ☎ +381 32 822327, +381 32 822327; @ www.moravacacak.com; jedynka 3700 RSD, dwójka 4400 RSD (blisko źródeł wód leczniczych); **Kafana sa smeštajem Atomski cvet**, ☎ +381 32 822450; @ www.atomskicvet.com; dwójka 3200 RSD. Kwatery prywatne w uzdrowisku kosztują od 350 do 750 RSD.

- **Wyżywienie:** Centrum pełne jest kawiarni, piekarni i restauracji. Spośród tych najlepszych można polecić **restaurację w hotelu Belgrad** oraz **kafanę Car Lazar**, ul. Cara Lazara (najstarsza w mieście), a także **kafanę Tri bagrema**, ul. Kneza Miloša 23. Niedaleko centrum, przy ul. Vojvode Stepe 124, znajduje się kultowa **kafana Belvi**, mieszcząca się w budynku, w którym przed II wojną światową znajdował się dom uciech. Między Čačakiem a Kraljevem, przy Ibarskiej Magistrali, znajduje się niewielka miejscowość **Mrčajevci**, znana ze wspańiałego i zawsze świeżego *pečenja* – prosięciny lub jagnięciny z różną (polecamy **restaurację Baralić**).

Okolice Čačaka

Malownicze okolice Čačaka proponują zarówno odpoczynek w górach i relaks nad rzeką, jak i w uzdrowiskach. Najbardziej znane są dwa źródła – **GORNJA TREPČA** (Горња Трпчча) i Ovčar Banja (Овчар Бања).

Atomska banja – Gornja Trepča znajduje się przy Ibarskiej Magistrali (18 km na wschód od Čačaku), na wysokości 460 m n.p.m., u stóp gór Vujan i Bukovik. Znana jest ze **źródeł**

termalnych, które, ponoć lekko radioaktywne, zawierają pierwiastki takie, jak lit, kobalt, wanad, tytan, uran i rad. Stąd też nazwa uzdrowiska – „atomowy zdroj”.

Kragujevac (Kparijebau)

► **Liczba ludności:** 150 tys.; ☎ +381 34
Stolica Szumadii to ważny ośrodek przemysłowy kraju i czwarte co do wielkości miasto w Serbii. Kragujevac odegrał znaczącą rolę w nowożytnej historii politycznej kraju. To miasto cieszące się opinią pierwszego w Serbii centrum przemysłu, kultury, oświaty i zdrowia. Kragujevac był pierwszą stolicą polityczną i kulturalną nowożytnej Serbii księcia Miloša. Ogłoszono w nim pierwszą serbską konstytucję, powstał tu pierwszy sąd (1820), pierwsze gimnazjum (1833), pierwszy dziennik – „Novine srbske” (1834), pierwszy teatr (1835), pierwsza szkoła wyższa (1838), pierwsza orkiestra muzyczna i pierwsza apteka. W 1851 r. przeniesiono tutaj z Belgradu odlewnię, która była początkiem przemysłu w Kragujevacu i zaczątkiem industrializacji całej Serbii.

Choć dzisiejsza sytuacja ekonomiczna miasta nie jest już tak doskonała jak w czasach jugosłowiańskiej prosperity, to jednak ciągle jest to ważne centrum przemysłowe i kulturalne regionu. Spośród licznych fabryk, najbardziej znana jest Zastava, niegdyś produkująca kultowe samochody osobowe marki zastava i yugo.

Historia

Nazwa miasta pochodzi od *kragujów*, czyli sokołów, w średniowieczu wykorzystywanych

do polowań (dwa takie ptaki znajdują się w godle miasta). Tureckie dokumenty z 1476 r. wspominają Kragujevac jako plac z 32 domami, nazywany wówczas Kragujofča. Złote czasy dla miasta nastąpiły na początku XIX w., kiedy pod rządami księcia Miloša Obrenovicia w 1818 r. (i aż do 1841) miasto ogłoszono stolicą wybijającego się na niepodległość państwa serbskiego (tę funkcję pełniło jeszcze raz w latach 1914–15). Od 1851 r., w przeniesionej z Belgradu odlewni armat, ruszyła tu przemysłowa produkcja dział wojskowych, co stało się początkiem industrializacji całego Księstwa Serbii. Zgodnie z opinią mieszkańców miasta Kragujevac był również miejscem, gdzie rozblęsnęła pierwsza żarówka w kraju, tuż po uruchomieniu elektrowni w 1884 r. Na początku I wojny światowej Kragujevac był centrum administracyjnym i wojskowym, w którym przebywał regent Aleksander I Karađorđević, a najwyższe dowództwo wojskowe miało siedzibę w budynku sądu. Podczas II wojny światowej niemieckie oddziały nazistowskie zapisały czarne karty w historii miasta. 21 października 1941 r. odbyła się tu masowa egzekucja kilku tysięcy mężczyzn, wśród których były także dzieci oraz osoby starsze.

Šumadijski čaj na chłodne wieczory

W tygielku (np. džezvie) należy skarmelizować cukier (1–2 łyżeczki na 100 ml alkoholu), a potem ostrożnie zalać przygotowaną w stosunku 1:1 mieszaną śliwownicy i wody (przy wlewaniu należy zachować ostrożność, gdyż płyn w kontakcie z karmelem pryska). Mieszanke należy gotować jeszcze kilka minut na małym ogniu aż do całkowitego rozpuszczenia karmelu. Jeśli śliwownica jest dobrej jakości to zbyteczne jest dodawanie jakichkolwiek przypraw.

Przemysłowy XX w. w Kragujevacu stał pod znakiem fabryki produkującej samochody marki zastava, która właściwie wyewoluowała z XIX-wiecznego przedsiębiorstwa wytwarzającego działa i broń. Była to największa fabryka motoryzacyjna w Jugosławii, w latach 80. XX w. montująca słynne yugo, sprzedawane (krótko) także na rynek amerykański. W 1999 r. fabryka znacznie ucierpiała podczas bombardowań Serbii przez NATO, a w 2008 r. kupił ją Fiat. Dziś zakład nie działa już na taką skalę jak dawniej, ale nadal produkuje się tu samochody osobowe i ciężarowe (Zastava Automobili produkuje fiaty 500L). W nawiązaniu do tradycji motoryzacyjnej w Kragujevacu odbywa się **festiwal samochodów zabytkowych Fića fest** (fića to popularna nazwa małego samochodu zastava 750).

Miejsca, które warto zobaczyć

W położonym nad rzeką Lepenica centrum miasta zachował się stary układ urbanistyczny, a w nim kilkadziesiąt **kamienic** z końca XIX i początku XX wieku. Wiele z nich wybudowano w stylu secesyjnym.

Główna ulica Kralja Petra I prowadzi od **Trgu Kod Krsta** aż do **Parku Pamięci 21 Października** w dzielnicy Šumarice. Przy centralnym placu – **Trgu Radomira Putnika**, znajduje się **siedziba sądu**, zbudowana w 1904 r. Był to pierwszy sąd w Serbii, który w 1820 r. założył sam książę Miloš Obrenović. Przy placu zaczyna się strefa piesza – **deptak**, która obejmuje kilka urokliwych uliczek (ulice Lole Ribara, Branka Radičevića i Miloja Pavlovića) wypełnionych kawiarniami i restauracjami. Kilkaś metrów od budynku sądu, na rogu ulic Kralja Petra I i Branka Radičevića, znajduje się **cerkiew katedralna** z 1866 r., pierwsza

w stylu bizantyjsko-romańskim wybudowana w wyzwolonej Serbii (@ www.sabornih-ram.com).

Najważniejszy dla historii miasta **kompleks historyczno-kulturowy** znajduje się na końcu ulicy Branka Radičevića, przy placu Đački trg. Przy tym placu mieści się założone w 1833 r. pierwsze **gimnazjum** w Serbii. W jego obecnym budynku z 1887 r. urządzono salę pamiątkową prezentującą historię tej instytucji. Przed budynkiem stoi **pomnik dumnego Vuka Karadžicia**, a nieco dalej, przy ulicy Kneza Miloša, usytuowana jest siedziba **teatru** założonego już w 1835 r. (Knjaževsko-srpski teatar; @ www.joakimvujic.com). Przed obecnym budynkiem z 1928 r. znajduje się **pomnik Joakima Vujicia** – pierwszego dyrektora i „ojca” serbskiego teatru.

Na końcu ulicy Vuka Karadžicia, za gimnazjum, usytuowany jest **targ miejski**, a na nim pierwsza w Serbii **hala targowa** (1828). Obok targowiska, na małym skwerze nad rzeką, znajduje się monumentalny **pomnik** z 1932 r. **poświęcony mieszkańcom Szumadii poległym w latach 1804–1918**. Na przeciwko targowiska znajdują się najbardziej godne uwagi zabytki Kragujevaca tworzące **zespół XIX-wiecznych budynków**, zwany Kulturno istorijski kompleks „Milošev venac”. Zachowane budowle, usytuowane w ścisłym centrum po obu stronach rzeki i połączone zabytkowymi mostami, przypominają o czasach świetności miasta w okresie panowania księcia Miloša Obrenovicia. Przy ulicy Vuka Karadžicia znajduje się **Amidžin konak**, wchodzący w skład dawnego zespołu dworskiego księcia. To okazała willa wybudowana w stylu orientalnym w latach 1819–24, która była siedzibą zarządcy dworu księcia. W rezydencji samego

księcia Miloša, okazałym budynku z 1860 r., usytuowanym za **konakiem** Amidży, mieści się **Muzeum Narodowe** (@ www.muzej.org.rs; pn.–pt. 8.00–15.00, sb. 10.00–14.00; 100 RSD). W ogrodzie otaczającym obydwa budynki znajduje się **lapidarium**, kolekcja nagrobków i krzyży kamiennych, a obok nich – **galeria sztuki** (Umetnička galerija; ☎ pn.–wt. 12.00–20.00, sb. 9.00–13.00).

Druga część zespołu Milošev venac znajduje się na prawym (południowym) brzegu rzeki Lepenica. Możemy się do niego dostać jednym z dwóch zabytkowych mostów. W tej części, w obrębie placu cerkiewnego, mieści się **cerkiew pw. Zesłania Ducha Świętego na Apostołów** oraz budynek władz miejskich, siedziba pierwszego **parlamentu Księstwa Serbii** (Skupština kneževine Srbije; 1860). Świątynia powstała w 1818 r. jako fundacja księcia Miloša. Wewnątrz znajdziemy dobrze zachowane malowidła na tzw. ścianie tęczęwej rozdzielającej nawę główną od prezbiterium. Na ścianach zewnętrznych cerkwi wmurowanych jest kilka tablic przypominających o wielkich wydarzeniach z historii świątyni (np. potwierdzenie postanowień kongresu berlińskiego w 1878 r. lub przyjęcie pierwszej serbskiej konstytucji, tzw. *Sretenjski ustav* w 1835 r.).

Zaraz za cerkwią i parlamentem znajduje się zabytkowa **dzielnica przemysłowa**. Niedaleko świątyni stoi duży **budynek administracyjny fabryki Zastava**, a zaraz za nim położone są **hale fabryczne** samochodów dostawczych oraz, umieszczona w zabytkowym budynku, **szkoła techniczna**. Nieopodal odnajdziemy **arsenał książęcy** (Knežev arsenal), czyli zespół przemysłowo--wojskowy złożony z hal i pracowni z przełomu XIX i XX wieku. W ramach arsenału znajdują się dwa

szczególnie ciekawe obiekty, w których mieści się obecnie **muzeum Stara Odlewnia** (Stara livnica, Trg Topolivaca 4; ☎ pn.–pt. 9.00–14.00; wstęp wolny), oddział Muzeum Narodowego w Kragujevacu. Budynek muzealny powstał w 1882 r. i stanowił wówczas własność odlewni armat, w którym odbywała się część procesu produkcyjnego dział wojskowych.

Poza centrum, 2 km na zachód od zabytków Milošev venac, przy ulicach Laze Marinkovića i Prvoslava Stojanovića, znajduje się ciekawy zespół budynków. To **osiedle robotnicze Sokolana**, które zostało zbudowane po I wojnie światowej specjalnie dla sprowadzanych do miasta robotników. Osiedle zaskakuje ciekawą, nawiązującą do stylu ludowego, architekturą.

Na obrzeżach Kragujevaca usytuowano wielki **Park Pamięci 21 Października** (Spomen park 21. Oktobar – Park Šumarice), który upamiętnia ofiary nazistowskiego ludobójstwa z października 1941 r. Mieści się on na północny zachód od centrum (4 km), w dzielnicy zwanej Šumarice, zaraz za parkiem miejskim i kompleksem sportowym. Na terenie parku pamięci znajduje się 30 masowych grobów, a 10 z nich przyozdobiono osobliwymi pomnikami o niecodziennych nazwach, stworzonych w duchu monumentalizmu pomników jugosłowiańskich: „Kryształowy kwiat”, „Przeciwko złu”, „Stu za jednego”, „W kamiennym śnie”, „Kręgi”, „Opór i wolność” oraz „Ptak z podciętymi skrzydłami”. Przy wejściu do parku stoi budynek **Muzeum 21 Października** wyróżniający się niecodzienną, symboliczną konstrukcją. Muzeum zbudowane jest w formie 30 wybijających się w niebo wież, symboli masowych grobów w Kragujevacu i okolicznych wsiach. Czerwony kolor elewacji to symbol przelanej

krwi ofiar (ul. Desankin venac; ☎ IV–VI, IX–X pn.–sb. 8.00–18.00, pozostałe miesiące, w tym nd. 8.00–15.00; 100 RSD).

Atrakcją nieco innego typu, która na pewno sprawi radość dzieciom, jest znajdujące się na północ od centrum **Akwarium** – najstarszy tego typu obiekt w Serbii (ul. Radoje Domanovića 12; ☎ www.pmf.kg.ac.rs/akvarijum; ☎ wt.–nd. 10.00–18.00; 200 RSD). Można się tu zapoznać z mieszkańcami podwodnych głębin nie tylko regionu bałkańskiego, ale również odległych zakątków Afryki, Azji czy Australii.

Informator

► **Dojazd: Samochód.** Przez Kragujevac przebiega droga nr 23 z Belgradu przez Topolę do pobliskiej Jagodiny oraz prowadząca do Kraljeva podorzędna (choć w nie najgorszym stanie) droga nr 1–11. Można tu zatem dojechać z Belgradu krótszą i darmową trasą krajową lub płatną i dłuższą (ale wygodniejszą) autostradą (zjazd w Lapowie; 330 RSD). **Autobus.** Dworzec autobusowy zlokalizowany jest na wschód od centrum (ul. Šumadijska; ☎ +381 34 6170025). Miasto jest dobrze skomunikowane ze wszystkimi regionami Serbii, a z dworca co 30–60 min kursują autobusy do Belgradu, Kraljeva, Novogo Pazaru i Čačaku, a kilka razy dziennie do Zaječaru, Kruševaca, Užica, Zlatiboru, Nowego Sadu i Niszu. Do okolicznej Jagodiny i Lapova jeżdżą co godzinę. **Pociąg.** Dworzec kolejowy znajduje się tuż obok autobusowego (☎ +381 34 334791). Liczba połączeń nie jest imponująca, jedyne kierunki to Kraljevo (3 kursy) i znajdujące się na północy Markovac i Lapovo (3 kursy) – stacje przesiadkowe na pociąg do Belgradu lub Niszu.

► **Orientacja:** Centrum miasta zlokalizowane jest w pobliżu rzeki Lepenica, głównie po jej północnej stronie. Charakterystycznym placem jest **Trg Radomira Putnika** (mieści się tam kawiarnia w starym wagonie kolejowym), od którego odchodzi deptak zmieniający się w biegnącą na północ ulicę Karađorđeva (potem Vojvode Putnika). Na północny zachód od centrum, w kierunku Akwarium i Parku Pamięci, prowadzi ulica Kralja Petra I, przechodząca w ulicę Kralja Aleksandra I Karađorđevića.

► **Informacja turystyczna:** Biuro organizacji turystycznej można znaleźć przy ul. Dr Zorana Đinđića 1, niedaleko głównego placu Radomira Putnika (schowane na parterze centrum handlowego); ☎ +381 34 335302; @ www.gtokg.org.rs; ☎ pn.–pt. 8.00–20.00, sb. 9.00–15.00. Sporo informacji znajduje się również na stronie internetowej: @ www.kragujevacgreeters.com.

► **Noclegi:** **Hotel Kragujevac**, ul. Kralja Petra I 21, przy głównym placu miasta; ☎ +381 34 335811; @ www.hotelkragujevac.com; jedyńka 4050 RSD ze śniadaniem (hotel mieści się w widocznym z daleka wieżowcu; pokoje jasne i przestronne); **hotel Stari Grad**, ul. Karađorđeva 10, w pobliżu hotelu Zelengora; ☎ +381 34 330591; @ www.hotelstarigrad.rs; jedyńka 3280 RSD, dwójka 4560–5860 RSD ze śniadaniem (ceny w zależności od piętra budynku – pokoje na ostatnich piętrach są nieco niższej kategorii; na miejscu stylowa restauracja); **hotel Zelengora**, ul. Branka Radičevića 22; ☎ +381 34 336254; @ www.sumaricedoo.com; jedyńka 4100 RSD, dwójka 7480 RSD ze śniadaniem (niski, zabytkowy budynek w centrum miasta, obok strefa dla pieszych z licznymi lokalami); **hotel President de luxe**, ul. Janka Veselinovića 52; ☎ +381 34 6305935; @ www.hotelpresident.rs; jedyńka 3075 RSD. W okolicy dworca autobusowego jest kilka noclegowni z niskimi cenami (ok. 1000 RSD/os.) i odpowiednio do nich niskim standardem, np. **Prenočište Galović**, ul. Šumadijska; ☎ +381 34 305325. Adresy kwater znaleźć można w informacji turystycznej – ceny pensjonatów i motelików wahają się od 1000 do 3600 RSD.

► **Wyżywienie:** Mnóstwo kawiarni i lokali służących obsłudze znajduje się w okolicy pieszego deptaku przy hotelu Zelengora. Dobre naleśniki zjemy w **Palančikarnici PIM** (vis à vis hotelu), a obiad tuż obok, w restauracji regionalnej **Stara Srbija**. Niedaleko punktu informacji turystycznej, w bocznej uliczce odchodzącej od ulicy Dr Zorana Đinđića, można odпочać od zgłędu w **pizzerii Lazaro**. Ciekawym miejscem jest też **kawiarnia Peron** urządzone w starym wagonie na placu Radomira Putnika.

Okolice

W okolicy Kragujevaca znajduje się kilka średniowiecznych **obiektów sakralnych**,

spośród których najbardziej interesujący jest XV-wieczny **monaster Kamenac**, fundacja despoty Stefana Lazarevića (25 km na południe od miasta). Według legendy powstał w miejscu, w którym w średniowieczu odpoczywały karawany wiozące kamień na budowę monasteru Kalenić.

Despotovac (Деспотовац)

► **Liczba ludności:** 4 tys.; ☎ +381 35

W malowniczej dolinie rzeki Resava, dokładnie na granicy między wschodnią Serbią a Szwecją, położone jest miasteczko Despotovac. Swoją nazwę zawdzięcza despotcie Stefanowi Lazarevićowi, fundatorowi pobliskiego klasztoru Manasija, średniowiecznemu poecie i mecenasowi kultury. Symbolem tego związku jest wielki **pomnik despoty** umieszczony na głównym placu miasta.

To przyjemne miasteczko o tradycjach górniczych niewiele ma do zaprezentowania turystom. Życie miasta toczy się wzdłuż głównej ulicy Despoty Stefana Lazarevića, która ciągnie się od siedziby władz gminy aż do **monasteru Manasija**. Niedaleko budynku gminy znajduje się zabytkowy **młyn wodny**. Warta uwagi jest także **siedziba biblioteki miejskiej** oraz, umieszczony na przedmieściach, przywrotny **park makiet**, głównie serbskich monasterów.

Informator

► **Dojazd: Samochód.** Aby dojechać do Despotovaca od północy autostradą Belgrad–Nisz, najlepiej opuścić ją na zjeździe Markovac (310 RSD) i podążać dalej drogą nr 103 przez Svilajnac. Od południa lub zachodu można dojechać z Čuprii

i Jagodiny. **Autobus.** Do Despotovaca kursują autobusy bezpośrednio z Belgradu (6 kursów; podróż trwa ok. 3 godz.) oraz Kragujevaca (3 kursy), Jagodiny (3 kursy) i Čuprii (2 kursy).

- **Informacja turystyczna:** Siedziba organizacji turystycznej mieści się przy ulicy Cerskiej 3; ☎ +381 35 613672; @ www.resava-tourism.rs.
- **Noclegi:** **Motel TLS Company**, ul. Save Kovačevića; ☎ +381 35 612299, +381 64 2698661; @ www.tlscompany.net; nocleg 1000–1500 RSD ze śniadaniem (dwójki z łazienką, TV); **motel Kruna**, ul. Rudnička; ☎ +381 35 611659; dwójka 3000 RSD; **hotel Resava**, ul. Despota Stefana Lazarevića 190; ☎ +381 35 612963, +381 63 277257; @ www.resava.info; nocleg 1360 RSD ze śniadaniem (hotel nad rzeką zaraz za miastem, w połowie drogi do Manasii). Inną możliwością będzie skorzystanie z jednej z kilku ofert kwater prywatnych (800–1000 RSD), których dane posiada punkt informacji turystycznej.

Okolice

Ostatnim i najbardziej ufortyfikowanym klasztorem ufundowanym przez średniowiecznych władców Serbii jest **monaster Manasija**, dawniej nazywany Resava (od nazwy przepływającej u jego podnóża rzeki). Fundatorem klasztoru był despota Stefan Lazarević, syn Lazara Hrebeljanovicia i władca Despotowiny Serbskiej. Monaster był budowany w latach 1406–18 jako przysze mauzoleum despoty (w świątyni znajduje się jego grobowiec). Otoczony jest wysokim murem z jedenastoma wieżami (nad wejściem znajduje się baszta, tzw. Donżon kula lub „Despotova kula”) i jedną bramą zwieńczoną wizerunkiem św. Trójcy. Było to bardzo nowoczesne jak na owe czasy rozwiązanie obronne. Niestety, nawet te grube mury nie uchroniły klasztoru przed Turkami, którzy w ciągu XV w. spalili go dwukrotnie. W późniejszym okresie klasztor służył głównie jako twierdza. W czasie panowania austriackiego przechowywany był tutaj proch, który

niefortunnie wybuchł i zniszczył prawie całe prezbiterium w cerkwi.

Cerkiew św. Trójcy jest jednym z najpiękniejszych zabytków szkoły morawskiej, choć ściany zbudowane z bloków kamienia nawiązują raczej do szkoły raszkańskiej. Wewnątrz cerkwi niestety nie zachowało się wiele z jej pierwotnego wystroju. Najwięcej oryginalnych fresków z 1418 r. oglądać można w przedsionku oraz w części ołtarzowej. Na ścianie zachodniej nawy głównej można dostrzec postać samego fundatora trzymającego miniaturę cerkwi. Warto zwrócić uwagę na mozaikową podłogę w przedsionku, ułożoną na przemian z czerwonych, żółtych i zielono-niebieskich płytek marmurowych.

W obrębie murów zachowały się ściany refektarza i biblioteki (trwają obecnie prace nad jej odtworzeniem). Monaster był znany głównie z działalności kulturalnej, istniała tu bowiem słynna XV-wieczna pracownia kopistów, w której przepisywano i tłumaczono księgi na potrzeby liturgiczne (tzw. szkoła resavska). Monaster i Despotovina były ostoją kultury i literatury na zajętych już w części przez Turków Bałkanach. Tutaj ażyl uzyskiwali twórcy i działacze kultury z Bałkanów, wśród których można wymienić Konstantyna Filozofa, autora biografii despoty Stefana oraz reformy ortograficznej. Powstał tu także jeden z najpiękniejszych średniowiecznych wierszy *Slovo ljubve*, którego autorem był sam Stefan Lazarević.

Informator

Monaster Manasija leży ok. 3 km na wschód od centrum Despotovaca, w dolinie rzeki Resavy. Do monasteru prowadzi droga nr 280, która jest przedłużeniem ul. Despota Stefana Lazarevića. Do klasztoru nie kursuje autobus, więc niezmotoryzowanym turystom

pozostaje półgodzinny spacer doliną rzeki lub zjazdu taksówką. Jej koszt w jedną stronę to 300 RSD, a w dwie strony z półgodzinnym oczekiwaniem – 700–800 RSD (oczywiście można się targować). Monaster jest otwarty dla zwiedzających w godz. 8.00–16.00 (zwiedzanie murów 500 RSD).

Około 20 km na wschód od miasta znajduje się **jaskinia Resavska pećina**. Jej długość wynosi 4,5 km, ale dotychczas zbadano jedynie 2,5 km. Jaskinia posiada trzy poziomy, z których dla turystów zostały udostępnione dwa górne oraz ścieżka o długości 800 m. Jaskinia znajduje się na wysokości 485 m n.p.m., w górze Beljanica. Dzięki czerwonym, zielonym i żółtym ozdobom jest to jedna z najpiękniejszych jaskiń w Serbii. W głównej komnacie znajduje się naturalnie powstała rzeźba *Matka z dziećmi* (@ www.resavskapecina.rs).

Między monasterami Manasija a Ravanica (25 km na południowy wschód od Despotovaca) w górniczym miasteczku **SENJSKI RUDNIK** (Сеньски Рудник) znajduje się **Muzeum Górnictwa** (Rudarski muzej). W kompleksie muzealnym można obejrzeć dobrze zachowaną siedzibę zarządu kopalni z 1860 r., warsztaty z 1922 r., ekspozycję poświęconą górnictwu mieszczącą się w centralnym magazynie z 1930 r. oraz wieżę. To jeden z zabytków szlaku „Dziedzictwo Przemysłowe Serbii”.

40 km na północ od Despotovaca, na drodze między Žagubicą a Petrovacem na Mlawie, znajduje się **klasztor Gornjak**, o którym w wierszu *Put u Gornjak* pisał serbski poeta romantyczny Đura Jakšić. Monaster przyklejony jest do ściany wąwozu rzeki Mlava i należy do zabytków architektury szkoły morawskiej. Świątynia została zbudowana w latach 1376–80 przez księcia Lazara, ale opiekunem duchowym przedsięwzięcia był

mnich Grigorije (Grzegorz), który przybył tu z dalekiego półwyspu Synaj. Tenże Grzegorz Synaita swoje pustelnicze dni spędzał w niewielkiej kaplicy św. Sawy, która znajduje się w skale nad cerkwią.

Jagodina (Јагодина)

► **Liczba ludności:** 36 tys.; ☎ +381 35

Jedno z najprężniej rozwijających się miast w Serbii i jedyne, które posiada dostęp do morza! Miasto szczyti się dodatnim przyrostem naturalnym, ciągle rozwijającym się przemysłem oraz wyjątkowo dobrą infrastrukturą miejską. W Serbii znane jest dzięki postaci ekscentrycznego i budzącego skrajne emocje burmistrza Dragana Markovicia Palmy. Nietypowa działalność i pomysły burmistrza dotyczą głównie rozwiązań w zakresie polityki prorodzinnej i socjalnej w mieście: bezpłatna komunikacja miejska dla emerytów oraz uczniów dojeżdżających z terenów wiejskich, darmowe kolonie dla uczniów w Czarnogórze lub Grecji, bezpłatne wejściówki do miejskich obiektów sportowych dla osób studiujących w Jagodinie, becikowe i praca dla młodych małżeństw. W ostatnich latach Jagodina zasygnęła dzięki uzyskaniu dostępu do Morza Egejskiego, a właściwie skrawka plaży w greckim mieście partnerskim.

Historia

Miasto leży na antycznym szlaku Via Militaris, w miejscu gdzie pod wzgórzem Đurđevo brdo Rzymianie założyli pierwszą osadę. Po raz pierwszy nazwa miasta pojawiła

PROGRAM PARTNERSKI

GRUPY WYDAWNICZEJ HELION

1. ZAREJESTRUJ SIĘ
2. PREZENTUJ KSIĄŻKI
3. ZBIERAJ PROWIZJĘ

Zmień swoją stronę WWW
w działający bankomat!

Dowiedz się więcej i dołącz już dzisiaj!

<http://program-partnerski.helion.pl>

GRUPA WYDAWNICZA
Helion SA

Przewodniki Bezdroży

Serbia

Serbia to jedna z ostatnich „białych plam” na turystycznej mapie Europy. Tym bardziej warto ją odwiedzić – choćby po to, by przekonać się, jak mylne są stereotypy. Secesyjna Subotica, kosmopolityczny Nowy Sad i muzułmański, górzysty Sandžak – to tylko niektóre z intrygujących serbskich kontrastów. Jeśli dodamy do tego niezwykle skarby przyrody, liczne zabytki, świadczące o wielokulturowości tego zakątka Europy, bałkańską muzykę, gościnność mieszkańców oraz kuchnię, w której grillowanie zyskało rangę sztuki, okaże się, że do Serbii po prostu jechać trzeba!

Przewodniki Bezdroży przybliżają historię, kulturę i przyrodę opisywanych regionów i krajów oraz oprowadzają po ich najbardziej fascynujących zakątkach. Treść uporządkowano dla wygody w układzie regionalnym. Opisom miast i innych atrakcji turystycznych towarzyszą przejrzyste mapy oraz ramki z ciekawostkami, czyniące z przewodnika pasjonującą lekturę nie tylko w czasie podróży. Informacje praktyczne pomagają zaplanować wyjazd i odnaleźć się w odwiedzanym miejscu. Całość zamyka praktyczny minisłowniczek.

Bezdroża
Przewodniki Ludzi Ciekawych

Nr katalogowy: 15482

Księgarnia internetowa:
<http://bezdroza.pl>

Zamówienia telefoniczne:
0 801 339900

0 601 339900

Sprawdź najnowsze promocje:

- <http://bezdroza.pl/promocje>
- Przewodniki najchętniej czytane:
- <http://bezdroza.pl/bestsellery>
- Zamów informator podróżniczy:
- <http://bezdroza.pl/newsletter>

Helion SA
ul. Kościuszki 1c, 44-100 Gliwice
tel.: 32 230 98 63
e-mail: bezdroza@bezdroza.pl
<http://bezdroza.pl>

ISBN 978-83-246-8517-2

9 788324 685172 >

Cena 49,90 zł